

138
6(B)

अप

वृत्तरत्नावरव्याख्या

Vrutt Ratnakar Vyakhyana

1

अधश्रीमद्भरताकरटीकायां प्रस्ता
दिनद्वयप्रत्ययानिरूपकषष्ठाध्यायप्रारंभः

138 B
6

138 B
6 ✓

✓

॥ श्रीः ॥ एवं समादि वृत्तत्रयमभिधायेदानी तेषामुत्पत्तिप्रदर्शनायोक्तानां च वृत्तानां कविप्रयोगेषु दृश्य
मानानां सद्भावोपपत्तये प्रस्तारादयः षट्प्रत्यया व्याख्यातव्याः । प्रतीयते संख्यादिके मे । - स्ते प्रत्य।
याः । संभावितेषु वृत्तेषु विश्वासापरपर्यायप्रत्यया धायकत्वाद्वा । ते च प्रस्ताराद्याः षट् । तदुक्तं ॥ प्रस्ता
रो नष्टमुद्दिष्टं कै क व्यादिलगक्रिया । संख्यानमध्ययोगश्च षडेते प्रत्ययाः स्मृताः । इति । ते त्रयनष्टादिषु
दीनां प्रस्तारज्ञानाधीनतात्प्रस्तारं तावदाह ॥ पादे सर्वगुरावाद्याश्च धुंनस्य गुरोरधः । यपोपरिते पा
शेषं भूयः कुर्यादमुं विधिं । कुनेदद्याद्गुरुनेव यावत्सर्वलघुर्भवेत् इति । प्रस्तार्य वृत्तजातिपादस्य व
र्गसंख्याकसर्वगुरोपादे लिखिते सति तत्राद्यात्प्रपमाद्गुरोः रधोलघुं स्थापयेत् । प्रपमत्वं च गुरु
पेक्षयानतुवर्गापेक्षया तपा - द्विद्वितीयभेदे आद्यगुरोरभावात्तृतीयभेदानुपपत्तेः । तं लघुं च
स्य यपोपरियं तौ तथैवापस्तना धस्तनपदौ । शेषं यादवर्गसंख्या पूर्य विधिद्वितीयादिकं गुरुं ल
घुं वा लिखेत् । यत्रोपरि गुरुस्तत्राधस्तादपि गुरुर्न शोपरिलघुस्तत्राधस्तादपि लघुरित्यर्थः । भूयः १

राम०
१

नरमुपर्वोक्तं विधिं लेखनरूपं कुर्यात्। तृतीयादि पंचमौ गुरुमध्ये आद्यगुरोरधोलघुशेषं चोपरिवदेवेत्
र्षः। एवं सति तृतीयभेदे आद्यस्थानस्य प्रत्यक्षात्तत्किं लेख्यमित्यत आह कुन इति। कुने न्यूनं स्थाने गुरु
ने वदधा। ह्येवेत्॥ बहुवचनमुत्तरोत्तरपंक्तावपि न्यूनगुणं प्राप्तं - - - भूयः शब्दोपि वाप्यापी
तेषः। तेन पुनः पुनर्गुर्वपेक्षया आद्यादुरोरधोलघुलिखित्वा शेषमुपरिवदेव संपाद्य न्यूनं स्थाने गुरु
रवो दधात्तत्पर्षः॥ प्रस्तारकरणो वधिमाह। पावदिति। सर्वलघुपादः इत्यारोपावद्वतितत्त्वे देवं कुर्या
त्। प्रस्तारोक्तिमुपसंहरति। प्रस्तारोपंस्तमारब्धात् छंदो विविति वेदभिरिति। प्रस्तार्यते इति प्रस्तारः प्र
स्तार्यते नेन छंद इति वा। छंदो विविति छंदः शास्त्रं। तदुक्तं। स्थापयेत्त्रयमधोगुरोः पुरः स्थाप्योप
रितप्येवयेत्। पश्चिमं च गुरुभिः पुनः पुनः सर्वलघुवधि रित्ययं विधिः रिति। तदिदमुक्तादौ पोष्यते।
तत्रोक्तायां पया॥५॥ तस्मादिदं विकल्पत्वात्। अमुक्तायां पया॥५॥ मध्यायी वया॥५॥ एते मगलानां पर
वसिध्यंति। चतुरक्षरायां प्रतिक्रियायां पया॥५॥ एव सर्वे गुरुं लिखेन्नु॥५॥ खगुरो आते ॥५॥ पूर्वपूर्वापेक्षया

५५५ उत्तरोत्तरस्फटिगुणभेदाभवन्ति। अत्रमामकः संग्रहः लोकः ५५५५१
 ५५५ आधोलघुं पूर्ववत्तुल्यं मूलगुरोः पुनर्लघुमधोरोधुनः ५५५५२
 ५५५ शेषलघुं कपादं च पावत्तुनः कार्योपविधिरित्यचीकृतं ५५५५३
 ५५५ समेषु तु अर्धसमस्यैव पादता प्रकल्पप्रस्तारः कार्यः ५५५५४
 ५५५ अर्धसमस्य प्रस्तारे ध्वप्रस्तारः कार्यः इति। तद्यथा। ध्वप्रस्तारः ५५५५५
 ५५५ ताकल्पनया चतुर्भारपूर्वोक्तप्रस्तारवत्प्रस्तारे ध्वप्रस्तारः ५५५५६
 ५५५ षष्ठः ५५५ एकादशाः ५५५ षोडशानां ॥ ॥ भेदानां समवृत्तभेदत्वे ५५५५७
 ५५५ शुद्धार्धसमप्रस्तारः सिद्धे भवति तदुक्तं। प्रस्तुतभेदकारी विकल्पः ५५५५८
 ५५५ संख्यापांतुगणना कार्ये वअमपानयोदिष्टाद्यसिद्धे ५५५५९
 ५५५ समस्यत्रापि योज्यं। विषमाणां तु प्रस्तारे पादचतुष्टयात्मकस्य सप्तः पादस्थानीयत्वं प्रकल्प्य प्रस्ता ५५५६०

५५५५१ पादसर्वगुणं लिखेन्मुखगुरो
 ५५५५२ पूर्ववत्। तुनेन्यस्यगुणं न
 ५५५५३ दमनारायणः प्रस्तुतिम्। १। अध
 ५५५५४ दइत्यस्य। पलभूतान्तात्। तदुक्तं।
 ५५५५५ देव्यं दसिपादं इत्यरूपस्याध्वपाद
 ५५५५६ दसः षोडशभेदः। तत्र प्रथमे ५५५५७
 ५५५५८ नार्धसमभेदकत्वात्ताम्यरित्यज्य
 ५५५५९ प्रस्तारक्रमायातोपि वर्जनीय इति।
 ५५५६० द्वादशशुद्धार्धसमभेदः। यथा ए राम.

रः कार्यउक्तं हि विषमप्रस्तारे ॥ १५५५ ॥ पादचतुष्टयप्रस्तारः कार्यइति यथा छ सारस्यविषमवृत्तस्य पादक
 ज्यनायां सर्वगुरोः ॥ १५५५ ॥ पूर्ववदाद्यगुरोरेधोलघुं विमस्य यथोपरीतिगुरुसप्तकं लिखित्वा भू
 यः कुर्यादिति द्वितीया प्रस्तारा ॥ १५५५ ॥ धगुरोरधोलघुः परतो यथोपरीति कृत्वा तु नेगुरुं धातुं एवं सर्वल
 घुप्रस्तारं यावत्कृत्वा तु नेगुरुं ॥ १५५५ ॥ धातुं एवं सर्वलघुप्रस्तारं यावत्कृते षडं चाशदधिकं शतह्रस्वमेदा ॥ १५५५ ॥
 वं मध्ये पूर्ववत्समाधुसमस्त ॥ १५५५ ॥ पत्नेन प्रस्तुत विषमप्रस्तारभेदकारित्वा त्रयमः द्वितीया च सप्तदशः
 सप्तदशोऽसंयावद्दर्जनीयाः ॥ १५५५ ॥ ते च यथा प्रथम ॥ १५५५ ॥ अष्टादश ॥ १५५५ ॥ पंचत्रिंशत् ॥ १५५५ ॥
 द्विपंचाश ॥ १५५५ ॥ एकोन ॥ १५५५ ॥ सप्तति ॥ १५५५ ॥ षट्शतीति ॥ १५५५ ॥ अष्टिकशत ॥ १५५५ ॥ विंशत्यधि
 कशता ॥ १५५५ ॥ सप्तत्रिंश ॥ १५५५ ॥ धिकशत ॥ १५५५ ॥ चतुःपंचाशदधिकशत ॥ १५५५ ॥ एकसप्तत्युत्तर
 शत ॥ १५५५ ॥ अष्टाशत्यधिकशत ॥ १५५५ ॥ पंचोत्तरद्विशत ॥ १५५५ ॥ द्वादशत्युत्तरद्विशत ॥ १५५५ ॥
 एकोनचत्वारिंशदधिकद्विशत ॥ १५५५ ॥ षडं चाशदधिकद्विशत संख्याः ॥ १५५५ ॥ एवं षोडश एषाम

ध

लो

लघुं दत्ता प्रस्तारः कार्यः इति ॥ ॥ अथ प्रस्तारशोधनोपयोगिनमृमाह नष्टस्य यो मवेदं कस्तस्यार्धे धर्मे समे
चलः ॥ विषमे चैकमाधापतर्धे गुं र्भवेदिति अकः इत्यतः परंतत्रेस्य ध्याहार्यं ॥ ततश्च नष्टस्य वृत्तस्य यो
कस्तत्र समे सति लघुर्लैरव्यः ॥ तस्य चार्धेऽर्धं कृतेऽर्धं कस्तमे सति लघुः नष्टस्यां के विषमे सति गुं र्भवे
ह्यैरव्य इत्यर्थः ॥ तदनंतरं तस्मिन् विषमे एकमधिकमाधापसंयोज्य यो को जातस्तस्यार्धे विषमे सति
गुं र्भवे तु लघुः ॥ विषमे लघुं करणाशक्तेरेकमधिकं प्रतिप्यार्धं यत् ॥ तस्मिन् नर्धे विषमे गुं र्भवे
समे लघुरित्येवं विवक्षितं नष्टवृत्तां भ्रारसंख्या पूरणं यावत् कुर्यात् ॥ अर्धे धर्मे तु मवत्रवी सया पुनः
पुनः करणं सूचितं ॥ यथा मृ भ्रारे प्रस्तारि पंचमं वृत्तं कीदृ गिति प्रश्ने पंचमां कस्त विषमता द्रुत विम
स्य सैकस्यार्धे अं कस्त विषमता द्रुतरे वा पुनः सैकस्यार्धे अं कस्त समता एत्र वृत्तिरिति ॥ यथा ॥
ती यं पंचमस्तगराः ॥ समो ह्यहं रणं यथा ॥ चतुरभ्रार प्रस्तारे चतुर्थं वृत्तं कीदृ गिति प्रश्ने सत्ता एत्र
धुत्तार्धे अं के पुनर्जुधुः ॥ शिषे अं के धित एकस्य सत्ता द्रुतः ॥ शिषे कां के सै के धिते पुनर्गुं र्भवे ॥ य

याऽऽ एवं सर्वत्रा सर्वत्र प्रथमे मेदे प्रथमी कस्य विषमत्वात्सै कार्धतायामपि विषमत्वात्सर्वगुरुता अर्ध
 समानां तु नष्टे पूर्वोदाहृतं च क्षरया दार्ध समप्रस्तारे पंचमो भेदः कीदृगिति प्रश्ने पंचानां विषमत्वाद्गु
 रूः। सैके ध्वेत्रयाणां विषमत्वात्पुनर्गुरुः। सैके ध्वेदयोः समत्वाद्त्रयुः द्वयोरर्धे विषमत्वाद्गुरु इति सिद्ध
 मर्धेऽऽऽऽ इति यार्धमप्येवमेव। अत्र यदि समा ध्वे समयोः संसृष्टत्वं तदा पंचमत्वं। पुनस्तु पुद्गा ध्वे
 समगणानां तदा प्रथमस्य सर्वगुरोः समत्वात्सागे चतुर्धत्वा। नष्टसिद्धिस्तु संवलितसंख्ययेवेत्युक्तं
 प्राक्। एवं सर्वत्रापि। विषमाणां तु नष्टे च क्षरविषमवृत्तस्य चतुर्धत्वे भेदः कीदृगिति प्रश्ने उक्तविधा वि
 धाने।।ऽऽऽऽऽ अयं चतुर्धः। अत्रापि समा ध्वे समसंवलने चतुर्धत्वा। पुद्गविषमभेदे तु प्रथमस्य समा
 ध्वे समतया सक्तत्वात्तृतीयता। एवं सर्वेष्वर्ध समविषमे प्रयोज्यं॥ अत्र मदीयः संग्राहश्लोकः। पृष्ठा
 के विषमे समे गुरु लघू पुमे तथैकाधिका पुमे ध्वे विषे न समे गुरु लघू भूयो वशिष्ठे ध्वेते। तद्वन्म
 स्य विवक्षितान्गु रूल लघू व्यावर्हिद्व्यादिदं श्रीरामेश्वरभट्टस्य नुरकरो नष्टे विधायी दृशात्॥ १॥

अथ मात्रावृत्तेनष्टं तत्र तावत्तु पंचम मात्रा प्रस्तार उदाहरणमुच्यते ॥ पंचम मात्रा प्रस्तारेषु सप्तम स्थाने कीदृ
गाणोस्तीति प्रश्नेषु उपिकृत्वा तावत्तु पंचम मात्रा पनीया ॥ तत्र प्राप्य मकलोपरि। छं कं अं का वे की कृत्य पं
चां कं चतुर्थी परि। अं कं पंचां का वे की कृत्या छं कं पंचमो परि। पंचां छौ चै की कृत्य त्रयोदशां कं छु छो परि वि।
मसेत। यथा। १। २। ३। ४। ५। १३। एवं सर्वत्र पूर्व कृत्वा ह्योपरि स्थां कं द्वयमे की कृत्य परपर कृत्वा तु मसे
त। एवं कृते पृ। छं कं नंति मकालोपप्यं के लोपयेत्। अवशिष्टं कं व्यवहित पूर्व
पूर्वतरं पूर्वतमं बां कं यथा संभवं लुं पेत्। तत्र यस्य पस्यां कस्य लोपो भवति तत्तदधस्तन कृत्वा स्वशि
मकृत्वा माहायगुरुतामेति। एवं यावत्संभवं कुर्यात्। प्रकृते पृष्ठां कं सप्तकं त्रयोदशां के विलोतप्या
वशिष्टेषु षडं के। छौ न लुप्यंति इति पंचलोपयेत्। अवशिष्टे एकां के त्रयोदशान लुप्येते इति एकां कस्य
लोपे प्रस्यर्ता। एवं कृतं पंचमैकां कं योर्लुप्तत्वात्तदधस्तने मात्रै चतुर्थं प्रथमे पंचमद्वितीयमात्रे आ
दायगुरुतां गच्छतः। एवं कृते सिद्धः षड्गुलः सप्तमप्रस्तारः ॥ ५॥ एवं मात्रावृत्तेषु सर्वेषु ते पं। वं कं च

द्विप्रसंगात्तुनां द्वादशतमस्माभिः ॥ यदाहुः ॥ नष्टे सर्वाः कलाः कार्या अंकन्यासस्तु पूर्ववेत्ता मूर्च्छाकः शेषके
 लोप्यः परोप्यं कोत्र लुप्यते ॥ यस्य यस्य भवेत्त्रोपो व्युत्क्रमेण पुनः पुनः ॥ तद् धोगुरुतामेति परया कलया
 सहेति ॥ उद्दिष्टस्य तैः पूर्वमुक्तत्वा पूर्ववदिति उद्दिष्टवदित्यर्थः ॥ आर्यायामात्रावृत्तत्वादनपारीतानवृत्ति
 हावपितन्मात्रविषयो लघुमाय आर्याप्रकरणे प्रसंगादस्माभिस्तुक्तः ॥ ॥ अप्रस्तारशोधनायो
 पयुक्तमुद्दिष्टमुद्दिशति ॥ उद्दिष्टं हि गुणानां घादुपर्यंकान्तमालिखेत् ॥ लघुस्थापेतु तत्राकांक्षैः सैकै
 र्मिश्रितैर्भवेदिति ॥ आघादक्षरादक्षरभ्योपरि आघादेकांकादक्षरभ्योपरि गुणान् उद्दिष्टगुणान् कानुत्तरोत्तरं लिखे
 त ॥ तत्र लेखने कृते सति लघुलेखोपरि स्थाप्यंकां सैर्मिश्रितैर्यथा स्थानं योजितैरेकेनाधिकेन सहितैरुद्दि
 ष्टैर्भवेदिति आद्यद्दिगुणशब्दयोरावस्थाप्यवहितान्वयेन व्याख्येयः ॥ उपरीत्युपलक्षणां मधो लेखनेनैव
 तेषां यथा योजितैरेकेनाधिकेन सहितैर्भवेत्प्रस्तारे तद्गुरुर्भेदः कात्तिप्रतिप्रश्नेन्यासः ॥ १॥ १॥ ४॥ अत्र राम.
 लघुस्थैकांकव्युत्क्रमेण लेखनेनैव एकसहिताश्चत्वारो भेदा भवन्ति ततश्चतुर्थं भेदं कथयेत् ॥ एवं चतुर्भवेत्तत्रा

धंतगुरुः कृतिथरतिप्रश्नेमासः अत्रलघुस्थाम्पां ध्वं कचतुरं काम्पां सप्तमवतिततः सप्तमोपंभवति मेहः।
 एवं सर्वत्र। अर्धसमेपिचतुरं भारार्धे ॥ ५५ ॥ अयं प्रस्तारकितं। १। २। ४। ८। व्याकृतिप्रश्नेमासः। १। २। ४। ८। लघु
 स्थचतुरं के सै के पंचमो मेहः समार्धसमसं सृष्टायां। शुद्ध। ॥ ५५ ॥ अर्धसमेपु पूर्वमायेन च ॥ ५५ ॥ तुर्षः।
 एवं सर्वशाविषमैष्वपि ध्वं भारपादकविषमवृत्ते ॥ ५५ ॥ अयं मेहः कतमरतिप्रश्ने। १। २। ४। ८। १६। ३२। ६४। १२८
 मासः यथा अत्रलघुस्थाम्पां वेक ध्वं कौ चत्वारस्तावत्तं व्याकृ समार्धसममे लने न जानीया ॥ ५५ ॥ ५५ ॥ ५५ ॥
 त। शुद्धविषमेषु तु तताप। एवं सर्वेषु विषमेषु तेयं। अत्र संग्रहं श्लोकः। प्रथमादिगुराणं कान् प्रस्तारापाद
 पर्यधो वा स्यात्। लघुगैरं केः सै कै मिलितैरुद्दिष्टमुद्दिष्टं ३॥ सूत्रे तदिष्टं प्रकारांतरं मुक्तं। पदं तं जिज्ञासेत्
 तद्रूपो प्रस्तार्यत न्मध्यस्थलघुषु यो सो लघुस्तदु पर्यधो वा एकां कलिखित्वा तत्रैव तं दिगुरायेत्। ततस्त
 पूर्वस्मिन्गुरौ लघौ वा तमं कं दिगुरां लला पूर्ववन्मसेत्। यदा स्वेवं प्रकारे क्रियमा लो गुरु माय घते संख्यात
 एतन्मध्ये एकत्पक्ता पुनरुत्तरोत्तरं दिगुरां तां लला गुरुस्थाने एकं तत्का पुनर्दिगुरां नादि क्रमेण यावत्

कौमिलितौ नवतेत्येकलास्यजयोदशस्वपनेयाश्वशिष्टाश्वत्वारः सा संख्योर्द्विप्रस्तारस्य ॥ एवं मात्रावत्तेष्व
पितृणां तदुक्तं । पूर्वस्यां प्रथमः समोक्त उपरिस्थाप्योपगयां ह्यंतं पुंज्यैकपुगोजयं त्रियुक्लास्योर्द्विपेनत्र
यां एकीकृतसचपंचकं जलनिधां वेवं लुप्यते शेषे स मुहूर्तमूर्धकां कुरुहवेदुद्विषबोधस्तदेति ॥ आर्यासुत
प्रकारांतरमपितत्प्रकरण एवाभ्यधापि ॥ ॥ अथोक्ताद्विषु सर्वगुर्वैकल्यवृद्धिचुत्रिलक्ष्यादिपादकवत्
कथनद्वारा प्रस्तारशोधनायैकध्याद्विजगन्धिया माहावर्गान्वितभवान् सैकानोत्तराधर्यतः स्थितान् । ए
कादिक्रमैतानुपपन्नपरिनिहितेत् । उपांस्ततो निवर्ततस्य जने कैकमूर्धतः । उपर्याद्यादुरोरेवमेकध्या
द्विजगन्धियेति मुक्ताद्विचतनिका न्वर्गान्वर्गसंख्याकानेकां कान् सैकाने केनाधिकेन सहितानोत्तराधर्यत
उत्तराधरभावे वस्थितान् कुर्याद्विषयाहारः । ओत्तराधर्यत इति गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि वेति ब्रा
ह्मणादित्वाच्चावेप्यन् । ततस्तसिः । एतामूर्धस्याभ्युत्तानं कानेकद्विजगन्धियेति क्रमेणोपपन्नं केनिहिते
तमेलयेत् । मेल्यमानां कसमसंख्याया उपरिष्टे मोमेलनं ननु स्वस्यैव स्वहपतः तस्या नैश्रूयता प्रसक्ता

७

तीयादिमेलनावृत्तभावापत्तेः। अधस्तनमेकांकंतदुपर्येकांकेमेलयित्वा ध्वंकं कुर्यात्। तंतृतीयैकांके संयोज्यं
 कं कुर्यादित्येवमुत्तरोत्तरं कुर्यादित्यर्थः॥ उपांत्यस्या व्यं त्यमेलने प्रसक्ते पंचवाटमाहोपीत्यत इति। उपांत्य
 पर्यंतं मेलनं कृत्वा तमत्येऽमेलयित्वैव प्रत्यावृत्त्येकैकं सजननिवर्त्तत विरमेत्। अंत्यप्रथममेलने स
 र्वेपरितनः। द्वितीयमेलनावृत्तौ तदधोभावी द्वितीयः। तृतीयावृत्तौ तदधोभावी तृतीय इत्येवमुत्तरोत्त
 रोज्ञेयः। उपांत्यं चांत्यां ताधोभावी। प्रतिमेलनावृत्तस्येकमेकमंकं सत्काधस्तनो लयेदिति फलितार्
 थः। एकैकमिति वीसपासवधिसनांक पर्यंतं पुनः पुनर्मेलनावृत्तिकार्यं सप्तसुचत्॥ सिद्धमाह उपरा
 ति। एवं कृते आषाढप्रथमादुरोः सर्वगुरोर्भेदादुपर्यनंतरं मेकदि आदीनां लेखनां क्रियासेयेति शेषः।
 प्रथममेकः सर्वगुरुजदधस्तनाक संख्या एकलववस्तदधो क संख्या द्विगुरवश्चतुर्थके त्रिगुरवः इत्यादि
 प्रकारेण गुरुक्रिया। अत्र च भरे उदाहरणं। एवं सैकान्वृत्तवर्ग संख्यानेकां कान्यसेत्। चतुरभरे च रम.
 यथा। ततो धस्य मेकांकंतदुपरि स्येकां के संयोज्य ध्वंकं कुर्यात्। पचाशभरे। चतुरभरे य